

НОВА ШКОЛА : ПРАКТИКА, ПРОБЛЕМИ

МЕТОДИКО-ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ НОТАТКИ. Духовні цінності в минулому і в сучасності

Останнім часом у нашу дискусивну практику дедалі впевненіше входить поняття «цінності». Без нього не обходиться розгляд понять про суспільство, культуру, освіту. Ціннісний аспект вивчення літератури беруть на озброєння і методисти, про що свідчить, наприклад, Програма із зарубіжної літератури для 12-річної школи. В чому суть цього поняття? В чому його методичне значення? Як використовувати його у шкільній практиці?

ІЗ ІСТОРІЇ ПОНЯТТЯ «ЦІННОСТІ». Виникло воно у Німеччині в останню третину XIX ст. Це була реакція на розвиток в Англії та Франції філософського позитивізму, представники якого обстоювали культ «наукового факту», бачили сенс науки у збиранні та їх нагромадженні, а смисл навчання — у їх запам'ятовуванні. Спроби узагальнення, філософського осмислення фактів вважали марною справою. Адже між образом реальності в нашій свідомості та власне реальністю існує нібито нездоланна прірва. Тому, за висловом філософа XVII ст. П'єра Гассенді, слід віддавати перевагу реальності «такій, яка вона є».

Отже, позитивісти вилучали з розгляду світоглядні питання, які не можуть бути з'ясовані на основі емпіричних фактів або описані через їхні «предметні» властивості, бо не є предметами. До них потрапили насамперед ідеальні, сенсоутворюючі поняття: *віра, совість, розум, честь, любов, краса, патріотизм* тощо. Відповідно у шкільному навчанні утворилася небезпечна шпарина між знаннями з конкретних наук і осягненням «абстрактних» начал — морально-етичних, естетичних, релігійно-філософських. Виникла ситуація, коли, як вважав Ф. Ніцше, стали легко уживатися «велика вченість і незграбність розуму», коли стали пошановуватися «знавці великого без здібності до великого», а гуманітарна освіта мирно уживалася з «пануванням міщанського сюртука на будь-який зріст». За умов, коли духовне життя проголошувалося несуттєвим, поширювалися його грубі сурогати, виникала лише видимість прилучення широких мас до «культури». Як наслідок, на межі XIX—XX ст. спостерігаємо справжній вибух «масової культури». Вперше «маса» стала претендувати на роль законодавця в культурі, й не один талановитий митець занепав своєю долею у зіткненні з нею.

Позитивізм та наслідки його панування в галузі культури і виховання викликали бурхливу реакцію у «філософів життя»: Ф. Ніцше, Ф. Ріккерта, В. Віндельбанда, Г. Зіммеля та ін. Скажімо, з усією різкістю обрушився Фрідріх

Ніцше на педагогіку «наукових фактів». Його роботи рясніють ущипливою критикою на адресу тогочасної прусської гімназійної освіти, зокрема поширюваних нею методів гуманітарних, або, за його термінологією, історичних наук. Він і ввів у науковий дискурс філософське поняття «цінності», протиставивши його «знанням».

За нових умов, писав Ніцше, людська пам'ять «постійно збуджується потоком нових цікавих фактів, які могли б бути акуратно укладені в ящики для пам'яті». Та, на жаль, людина при цьому робиться «цілком нечутливою до виявів варварства». Що витонченішою, що багатшою робиться її ерудиція, то дедалі більшим варваром стає вона у духовному сенсі. В результаті посилюється «віра у старість людства» — «нібито наше покоління є поколінням епігонів, що запізно народилося на світ». У людства виникає небезпечний настрій «іронії до самого себе», і «ще небезпечніший настрій цинізму» й, нарешті, розвивається «здириницька егоїстична практика», що остаточно паралізує всі «життєві сили». Це становище духовного розслаблення Ніцше назвав словом «decadence», «занепад». Свою добу, останню третину XIX ст., він презирливо йменував «декадентською».

«Новому варварству» псевдокультури, «декадентству», Ніцше протиставив можливість «гармонійного розвитку особистості», відродження повноти духовного, фізичного і громадського буття. З часом його віра, що живилася ідеями «веймарської класики», насамперед Гете, дедалі більше згасала. Проте філософу вдалося виринути низку важливих регулятивних принципів людської культури, які зберігають значення і донині. До них належить поняття *цінності*. Їхня суть, на мою думку, полягає в тому, що коли знання ми можемо засвоїти механічно, то *цінності належить глибоко і персоналістично пережити*. В цьому візнається фундаментальна ідея Кантової гносеології, згідно з якою пізнання світу є одночасно пізнанням і самостворенням самої особистості. Вбачається також відлуння кантівської думки про «піднесені», яке неможливо пояснити, передати від однієї людини до іншої, поки людина сама не переживе це почуття. Зокрема І. Кант вважав, що неможливо пояснити велич зоряного неба над нами і так само — велич морального закону в нас, їх можна тільки осягнути через власне переживання. *Основа і фундаментом культури є не просто знання про неї, а наше переживання її. Таке сприйняття цінностей світу є для особистості переживанням самої себе, і насамперед — власної цінності в цьому світі. Ось чому ціннісний аспект культури набув актуальності за нашого часу, коли важливі ідеї баналізуються, перероджуються для маси у беззмістовні «слова, слова, слова».*

Маючи широку історичну освіту, Ніцше бачив причини переваги тієї чи тієї культури не у формальному знанні (освіченості) і не в механічній слухняності (лояльності), а у пристрасному чутті внутрішнього обов'язку, що базується на персональній вірі в істинність найважливіших засад людського існування. Цю основу саме й становлять невимірні в предметному опису сенсоутворювальні поняття: *віра, честь, любов до батьківщини, краса, розум* тощо [1].

Ми їх не зрозуміємо, вони залишаться для нас холодними словами чи далекими абстракціями, поки ми їх не переживемо. Вольтер висміював з позицій просвітницького розуму примітивні культи стародавніх чи історично відсталіх народів. Однак ці культи були чи не першими цінностями, які згуртовували

суспільства і сприяли їх виживанню. Хоч на різних цінностях наголошує, наприклад, китайська міфологія (повага до предків) і грецька (підкорення волі світового фатуму), але і ті, і ті цінності допомогли цим народам вижити, розвинути і посісти гідне місце у світовій культурі. Ніцше, позбавлений історичної зарозумілості європейських просвітителів, із захватом пише про «людей дії», які, не замислюючись, жертвували своїм життям заради рідного племені, про «людей слова», для яких нечуванним було б порушити договір і які, на відміну від сучасного «освіченого варвара», не мали ані найменшого уявлення про філософське поняття морального обов'язку!

Визнаючи той факт, що сучасні освіта і наука пішли далеко вперед від епох, що характеризувалися повнотою «життєвих сил», «інстинктів народу», Ніцше замислився над можливістю зближення освіченості та людяності. Філософ підводить нас до історичного розуміння цінностей, у якому він вбачав безпосереднє переживання народом моментів власної історії. З часом це переживання згасало, але потім спалахувало з новою силою — уже як певна абстрактна рефлексія. Наприклад, романтики відкрили красу народного мистецтва, проте саме вони створили і шаблони фольклору, що навряд чи відповідали аутентичному переживанню за епох «народних інстинктів» (тому вони нерідко лексично і граматично «редагували» народні пісні, казки, прислів'я та приказки). Так виникли культурні «нео-феномени», що формували сферу естетичних інтересів уже не всього народу, а вузької частини його мислячого прошарку. Зокрема Європа пережила не лише Ренесанс, а й «нео-ренесанс». Тепер переживаємо «нео-бароко», «нео-готику», молодь захоплюється «нео-кельтизмом», дехто — «нео-язичництвом» тощо.

Вдусі Ніцше можна охарактеризувати ці явища як спонтанну реакцію на агресію чистого знання, на прагматизацію розуму, що витіснив на маргінеси важливу для людини галузь чуттєвого опанування реальності. Така спонтанна реакція учнівської молоді, яку, за висловом філософа, «ніби проганяють крізь стрій століть», яка у віддаленій історії «втрачає чуття характерного та нового і нічому більше не дивується», а в результаті «може врятуватися, тільки вдаючися до навмисної тупості почуттів». Культура бореться проти своєї муміфікації, за своє виживання тим, що апелює до чуттєвого оволодіння своїм світом. Однак замість повноцінної культури на наших очах виникають химери культури, її сурогати.

ПРО СУТНІСТЬ ЦІННОСТЕЙ. Отже, цінності належать не до емпіричної реальності, яку покликані охоплювати знання, а до ідеальної. Це сенсоутворювальні поняття, за кантівською термінологією — «ідеї розуму» (на відміну від «понять розсудку»). Кожне таке поняття має свою глибину, яку не можна висловити мовою конкретних уявлень. Ось чому спростувати чи захистити таке поняття буває іноді просто неможливо.

І водночас вони багато важать для конкретного народу, раси, культури, історичного періоду. Згадаймо запеклу суперечку античного язичництва і раннього християнства, суддею в якій був не людський розум, а час, історія. Для науковців обидві релігійні епохи мають однакове значення, котре вони описують в нейтральних наукових термінах; проте для віруючих людей ці описи нічого не означають, бо та чи інша релігія для них — непохитні цінності, за які вони нерідко готові віддати життя. Згадаймо лише конфесійні війни в Європі доби бароко!

Фундамент культури формується зусиллями палких прибічників, а не холоднокровних критиків, які ніколи не будуть свідомо захищати і тим більше формувати її як рідний для них ґрунт. У цьому супротивники сучас-

ного глобалізму небезпідставно бачать порок «нейтральної», національно відчуженої, «космополітичної» освіти. Адже, здобуваючи її одразу в кількох європейських університетах чи коледжах, така людина, навіть одержавши знання про власну культуру, не ставить її як цінність вище цінностей інших національних культур, хоча й може бути її пристрасним творцем.

За складних перехідних епох, зокрема і тієї, за якої живемо, спалахують конфлікти цінностей. Вони невідворотні, бо відображають розширення світу. На ґрунті ціннісних уявлень окремих рас і культур формуються глобальніші, місткіші щодо змісту цінності. Так, позитивний сенс сьогоднішнього зіткнення східної і західної цивілізації полягає у тому, що виробляється в якості *фундаментальної цінності нової формотворчості життя, творчого (креативного) начала в людині*. Вона відсуває на другий план цінність потойбічного існування як головного покликання людини, що безумовно домінувала в Європі за домодерної доби.

Що ж дає людині можливість пережити ці цінності, засвоїти їх не абстрактно і «науково», а чуттєво, персоналістично? Серед найважливіших шляхів укажемо на *мистецтво*. Воно, згідно з філософією А. Шопенгауера, ґрунтується на несвідомих, невловимих для розсудкових понять внутрішніх імпульсах. Воно встановлює зв'язок людини як кінцевої істоти зі сферою нескінченного, в якій, власне, і закорінена безмежна сила людських переконань. Неможливо за допомогою критичного розуму розкласти «нескінченну» основу переживань на окремі складові, а отже, й довести їхню облудність чи справжність. Саме цієї обставиною можна пояснити «вічність» мистецтва, його силу, що завжди хвилює і переконує.

Час порушує питання про подальшу долю мистецтва, яке, здається, зникає на наших очах. Його місце посідає індустрія розваг і відпочинку. Проте тривожитися не варто. Поки існує людина з її дуже специфічно влаштованим розумом, існуватиме сфера ідеальних понять. Вони вкоріноватимуться в нашій психіці через переживання, почуття, в естетичні також. У суспільну свідомість (тобто у сферу своєї загальнозначущості) вони входитимуть саме через мистецтво, впливаючи на формування людських цінностей.

ЦІННІСНЕ ВИВЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРИ. Можливі два шляхи прилучення до світу цінностей в школі та в університеті. Абстрактний — вивчення історії цінностей, «каталогізація» цінностей. Це шлях для філософів, культурологів, соціальних психологів тощо. Однак кожний з нас водночас є носієм цінностей — тих чи інших релігійних уявлень, естетичного смаку, моральних підвалин, ментальних понять тощо. Отже, інший шлях — *виховання*

➔ Офіційно

13.07.09 року МОН України видало наказ «Про підсумки апробації та моніторингових досліджень підручників для 5 та 6 класів загальноосвітніх навчальних закладів». Згідно з ним надано гриф «Затверджено Міністерством освіти і науки України» таким підручникам для 5 класу: Зарубіжна література (авт. Волошук Є. В.), видавництво «Генеза»; Зарубіжна література (авт. Ковбасенко Ю. І., Ковбасенко Л. В., Наливайко Д. С.), видавництво «Грамота»; Зарубіжна література (авт. Півнюк Н. О., Чепурко О. М., Гребницька Н. М.), видавництво «Освіта»; Зарубіжна література (авт. Мірошніченко Л. Ф., Клименко Ж. В.), видавництво «Навчальна книга»; для 6 класу: Зарубіжна література (авт. Клименко Ж. В.), видавництво «Навчальна книга»; Зарубіжна література (авт. Ковбасенко Ю. І., Ковбасенко Л. В.); Зарубіжна література (авт. Півнюк Н. О., Гребницька Н. М., Чепурко О. М.), видавництво «Освіта».

Рифаель. Афіньська школа (фрагмент).

таких ціннісних уявлень. Можна вказати на цінності конкретної національної культури, культури в даний історичний період, певної субкультурної спільності (зокрема європейської культури), цінності універсальні («загальнолюдські», наприклад, повага до особистості, до її недоторканності незалежно від її суспільного статусу), «перфекціоністські» (як, скажімо, усвідомлення відповідальності за здоров'я планети, чистоту космосу) тощо. Деякі цінності утверджуються в нашій свідомості через мистецтво, інші — через релігію, ще якісь — через філософію, навіть науку (розум як цінність). При цьому важливо, щоб і самі ці форми світоосмислення були цінностями. Так, не всі національно-історичні епохи чи регіони вважали чи вважають цінностями мистецтво (в новоевропейському розумінні) або науку.

Мистецтво, зокрема література, може естетично глибоко впливати на особистість. Проте без кінцевої, підсумкової точки — орієнтації на цінності, воно викликає лише фальшиве естетичне роз'ятрення почуттів або облудну емоційну тривогу. Кант, який не знав такого бурхливого розмаху мас-культу, як в наші дні, все ж таки встиг попередити нас, що без орієнтації на вищий ціннісний смисл «насолота (мистецтвом. — Б. Ш.) при-туплює дух і поступово робить предмет огидним, а душу — незадоволеною собою і капризною». Іншими словами, якщо ця кінцева точка не зафіксована в глибинах свідомості учня, то в нього залишиться почуття внутрішнього невдоволення: навіщо мені цей твір?

Методика ціннісного вивчення перебуває у стадії становлення. Ми ризикуємо заявити, що учневі немає потреби знати сам термін «цінності». Адже це поняття має «регулятивне» призначення і потрібне вчителю як один з орієнтирів в його педагогічній діяльності. Нагадаємо, що створення в класі обстановки естетичного переживання твору (чому сприяє вивчення художнього стилю) уже приведе до його «ціннісного» опанування. Вчителю потрібно знати, що однією з домінуючих цінностей доби Модерн є *креативність* (творча спрямованість) людини. А це означає створення атмосфери творчості, розвиток уяви, здатності учня до духовного самоконструювання, до самовираження.

Головні ціннісні орієнтації відображені у змісті літературних творів, тематично. Чому не всі твори літератури, — і серед них, здавалося б, естетично бездоганні, — здатні витримати випробовування історією? Очевидно, «виживають» ті, які віддзеркалюють фундаментальні цінності та сприяють їхньо-

му утвердженню у свідомості людини. Так, від усієї літературної спадщини античності до нас дійшла приблизно третина; однак, як виявилось, саме вона містить ті фундаментальні цінності, на які спиралася європейська культура Нового часу. Література Європи за перші свої 17 століть переважала пізнішу в кілька разів; проте список творів, затребуваних з неї в наступні три століття, скоротився також у кілька разів. Нині ми переживаємо аналогічний процес «ущільнення» літературного канону. Це означає, що якась частина літературних творів минулого втрачає свою затребуваність у зв'язку з втратою сьогодні свого ціннісного значення. Укладачі сучасної літературної історії чи автори шкільних програм мусять це врахувати. Читач готовий миритися із застарілою художньою формою твору, його складною мовою, за умови, що він знаходить в ньому високий ціннісний зміст. Приклад тому — Біблія для європейця. Проте ми не підтримуємо думки, що за нашого часу сама ідея історико-літературного вивчення літератури застаріла [2].

Носії певної культури нерідко залишаються байдужими до мистецтва інших народів та інших (зазвичай раніших) історико-культурних періодів. А факт небайдужості, навпаки, проливає світло на їхні власні цінності. Так, японці високо цінують прозу Л. Толстого, бо їхній ціннісним уявленням відповідають поетизація природи, космічний погляд письменника на світ. Так само близька їм лірична меланхолія музики П. Чайковського. Ці приклади свідчать, що *відкриття близькості між ціннісними світами сприяє зближенню різних культур*.

Взагалі ціннісний світ європейця включає готовність узяти у будь-якої іншої культури, зокрема у географічно чи історично віддаленої, все те, що сприяє його власному розвитку. Європеєць ніколи не відгороджується від інших культур, його власна культура має відкритий характер. Вона включає також інтерес до культур Сходу. Основи такої відкритості були закладені на початку нашої ери, коли Європа прийняла в лоно своєї ще варварської культури давньоєврейський Танах («Старий Заповіт»). Проте не кожна країна Європи може пишатися такою національно-етнічною культурною різноманітністю, як Україна. Чи повністю ми використовуємо цей потенціал у шкільному викладанні літератури?

Не так давно для нас з'явилася можливість повніше ознайомитися із західною культурою, і ми виявили цілий спектр духовних цінностей, що пов'язані із нашою спільною приналежністю до доби пізнього модерну і постмодерну. Правда, не все тут сформувалося як безсумнівні цінності. Зокрема спроби «поетизації» розширення еротико-естетичного досвіду людини за межі гетерогенних стосунків між статями виявляються естетично нерезультативними, спричиняють облудні естетичні рішення. Пошлемося на минуле, коли спроби естетизації огидного, наприклад, у Ш. Бодлера («Квіти зла»), залишилися в історії експериментів і не були підкріплені жодною переконливою науковою естетикою [3].

Одне слово, *сфера цінностей активно формується і оформляється*. Наш учень достатньою мірою включений в історичний процес свого власного часу. Повз його увагу не проходять радикальні естетичні експерименти. Саме тому літературному педагогу не слід поспішати з «канонізацією» того, з приводу чого ще не сказала свого слова історія.

Отже, можна включити ціннісний критерій у принципи добору літературних творів для шкільного вивчення. Сьогодні серед методистів в основному знайшли визнання сформульовані нами п'ять принципів добору творів, а саме: *методологічний, педагогічний, дидактичний, методичний і науково-літературознавчий* [4]. Ціннісний критерій є складовою методологічного принципу. Мета шкільного предмета «Література» вбачається, зокрема, в тому, аби не просто ознайомити учня з літературою, а щоб спонукати його через співпереживання прийняти закладені в ній цінності й тим самим зробити свій внесок в буття культури.

О. Мурашко. Сільська сім'я (фрагмент).

СВІТ ЦІННОСТЕЙ В ЛІТЕРАТУРНОМУ ВІДОБРАЖЕННІ. З погляду цінностей можна побачити, як *прогресує* людська свідомість. Адже кожна епоха збагачує культуру якимись новими цінностями з тих, що стають фундаментальними і в подальшому не підлягають скасуванню.

На початку нашої ери, разом із виникненням християнства, виникла специфічна для всієї європейської культури цінність сенсу життя.

Пізня античність лише зрідка порушувала це питання, але звучало воно інакше: як *бути щасливим, у чому полягає щастя*. Новий час в особі Канта відкинув таку постановку питання як неправильну. Адже в кожній людині є свої уявлення про щастя, зокрема й такі, що пов'язані із чуттєвою сферою. Отже, питання про сенс життя, якщо воно пов'язане із суто емпіричними насолодами, є лише його профанацією. Римський поет Гораций був одним з небагатьох, хто співвідніс тоді сенс життя з душею, з турботою про її земне творче втілення («Смерті весь не скорюю, краща частка моя не западе в імлу...»). Однак не слід вважати, що, незважаючи на свій загальновизначаний високий етичний статус, ця нова цінність негайно опанувала свідомість людей. **В середні віки масова свідомість була охоплена скоріше страхом занепасти душу, ніж радістю духовної творчості в душі максими Горация.** Лише за Нового часу така цінність була яскраво втілена у «Фаусті» Гете, і це має свідчити про її остаточне утвердження у свідомості доби (інакше вона не була б читачами сприйнята, пережита естетично). *Сенс життя полягає, очевидно, в її осмисленості, висловлюючись мовою Канта – у можливості вільно ставити перед собою дальні цілі, тобто творити культуру.* Мить відкриття саме цієї істини Фауст-будівничий назвав найщасливішою у своєму житті, чим спантелечив Мефістофеля. *Щастя для нього в тому, що він зможе передати естафету своїх прагнень новому поколінню. І що не під силу завершити одній людині, те виконає весь людський рід у своїй сукупності. Можна сказати й по-іншому: щастя Фауста в тому, що, дійшовши цієї думки, він перемиг у собі страх смерті.*

Подолання страху смерті супроводжувало питання про сенс життя аж до середини ХХ ст. Кальдерон в «аутос», Шиллер у зрілих драмах, Кіркгор – у критиці гегелівського історичного фаталізму, Л. Толстой в романічних дослідженнях «діалектики душі», Сартр та інші французькі письменники-екзистенціалісти ХХ ст. у своїх творах, М. Булгаков у «Майстрі і Маргариті» – всі вони наголошували на суто індивідуальному почутті переживання людиною своєї долі. Індивідуальність народжується в момент такої собі «межової ситуації», нерідко в момент смерті. За особистісне самовизначення, коли «скинуто всі маски» і людина оголюється до найостаннішої, найсправжнішої своєї сутності, вона готова заплатити смертю. В. Вересаєв писав у зв'язку з цим, що чекає на смерть «як на велику, надихаючу, сліпучо-яскраву подію».

У постмодерну добу значення цінності сенсу життя було лише відтінено, але не дезавуєвано цілком іронічним ставленням до реальності. Ніцше ще зі свого далекого

ХІХ ст. побачив у такій іронії занепад чуття життя, ознаку таємного страху перед ним, що ретельно приховується. Людина нашого часу ніби «звикла» до фактів масової смерті, і смерть вже не є для неї мірою її любові до життя (як це ми бачимо у творах Шекспіра, Кальдерона, Шиллера, Гете, Гюго та ін). Ось чому із сучасної літератури рішуче зник жанр трагедії.

Осмислення класичної трагедії вимагає особливого, екзистенційно напруженого чуття життя, що є досить проблематичним за нинішньої втрати людиною своєї «ідентичності», її розпорошення в масі, перетворенні живої душі на безгласну «річ». Твори Есхіла, Софокла («Антигона»), Шекспіра, Кальдерона, Шиллера, Гете, Ібсена, Метерлінка («Пелеас і Мелісанда») звучать для сучасного читача «із маси» як невиразний спогад про людину-в-собі, апелюють до давно втраченого внутрішнього, душевного напруження, до почуття «вищих прагнень», без яких не мислили собі існування людини наші попередники.

Найхарактернішим твором у цьому плані є навіть не «Гамлет», а «Ромео і Джульєтта». Тут не просто зображений факт загибелі героїв унаслідок випадкових збігів обставин і фатальних помилок. Тут сама смерть зображається як та міра, яку герої згодні заплатити за своє кохання. Кохання є для них сенсом життя. Справа не просто в реалізмі зображення доби, коли смерть справді сусідила з насолодами і людина звикла бачити смерть навколо себе. *Для Шекспіра смерть є естетичною мірою життя, на цьому тримається вся його драматургічна концепція.* Сучасники сприйняли її як ціннісну, що і засвідчила велика популярність автора ще за життя.

Ця п'єса Шекспіра відобразила також безповоротне й остаточно утвердження у свідомості людини доби Відродження цінності *земного кохання*. Цим пояснюється поетична доско-

Г. Клімт. Поцілунок (фрагмент).

налість і ось уже багатоміліардна популярність твору. Згадаймо, як важко йшло свого часу жанрово-стильове утвердження подібної теми у численних варіантах історії про кохання Трістана і Ізольди. Поети випробовували цей сюжет і в психологічному ключі, і в фарсовому комізмі, і в релігійній напучувальності, а смерть героїв трактували як зовнішню, чужу їхній волі фатальність. За середніх віків любов розуміли насамперед як почуття до Бога; не вірили, що в чомусь подібне, таке ж піднесене почуття може бути між чоловіком і жінкою. Петрарка, який написав майже всі свої твори латиною, не випадково оспівував кохання до Лаури народною італійською мовою — «вольгаре». Саме тому він з усіх новел «Декамерона» Боккаччо про високу любов між чоловіком і жінкою переклав «мовою янголів» лише один повчальний сюжет про зразкову вірність жінки своєму сюзерену-чоловікові. У тогочасній світській, куртуазній поезії ця тема спочатку

пробивала собі шлях крізь християнську метафорику і філософську символіку. Час для сприйняття земної любові як цінності настане згодом.

Подібним чином пізніше — за доби романтизму — настане час для усвідомлення *цінності природи*. Адже в того ж таки Петрарки природа зображається лише як прикра помилка почуттів, що заважає поету бачити мисленням зором чистий, трансцендентальний образ далекої коханої.

Настане час і для *цінності всього земного буття людини*, включаючи творіння її власних рук. Світ, що за доби бароко і Просвітництва здобув назву «тягlostі» (Декарт), «матерії» (Дідро), «реальності» (Гете), мусив перед цим, за доби Відродження, пройти таку собі «інвентаризацію», що її комічно описав Ф. Рабле в «Гаргантюа і Пантагрюелі», — пройти крізь руки бешкетника Гаргантюа, поки не відшукалося «найтепліше, найм'якше і найприємніше». *Цінність земного буття утверджувалася, як бачимо, всім фізичним єством людини.*

Як реакція на нестримний стихійний сенсуалізм виникли за наступної доби бароко «метафізичні» цінності, яких Відродження не знало: *честь, обов'язок, совість...* Протягом всього XVII ст. вони звільнялися від теологічної оболонки (драматургія французьких класицистів, філософія Р. Декарта, Шефтсбері). Земне життя було представлено як поле діяльності для духу людського, що здобуває перемогу в містеріальному змаганні з марнотою («Життя — це сон»). Не карнавал, а містерія, не повернення до тимчасово зміненого статусу, а шлях до «нового життя» — ось в чому суть бароко.

Ніби продовжуючи справу цієї епохи, Просвітництво проголошує головною творчою силою на Землі не божественний, а *людський розум*. Керуючись його законами, Робінзон Крузо «окультурює» дикий острів, втілює свою волю у витворах власних рук, приймає своє рішення і домагається потрібного результату. Проте Д. Дідро виявив у «земному розумі» значні вади, оскільки він може спрямовувати людину до суто прагматичного, а отже, бездуховного існування («Небіж Рамо»). Уважний читач Дідро Кант робить висновок: *розум без моралі та високої мети стає руйнівним, злочинним. Людину робить особистістю лише морально забарвлений розум.*

Цінність морального розуму утверджувалася в літературі XIX ст. складними шляхами — через образи «зайвих людей» в російській літературі (Євгеній Онегін, Печорін), через образи «світової скорботи». Всі ці герої не знайшли в житті гідного застосування своєму розуму, не були здатні жити відповідно до високої, шляхетної мети («Герой нашого часу» М. Лермонтова). Вони розпорошили свої душевні сили, волю, критичний і спостережливий розум в авантюрно беззмістовному існуванні, втратили смак до життя («Корсар», «Паломництво Чайльд-Гарольда» Дж. Байрона).

Романтизм утверджував і нові, не знані досі цінності: соціальну рівність, свободу (Гюго). Ще доба Відродження висунула ідею прямих, позастанових стосунків між людьми (Боккаччо, Шекспір). Але як цінність вони утвердилися тільки в XIX ст. Ми знаходимо її зокрема в гоголівській ідеї «товарищества». У «Тарасі Бульбі» ми бачимо стосунки між бойовими соратниками на основі відкритих і щирих — товариських, а не васально-сеньйоральних стосунків (на відміну від лицарського епосу і романтичної історичної літератури в Європі). Восстання ця цінність з'являється у західній літературі в авторів так званого «втраченого покоління» (Е. М. Ремарк, Е. Хемінгуей, Р. Олдінгтон).

Так само на певний час була забута руссоїстська ідея співчуття «маленькій людині», всім «знедоленим». І лише у XIX ст., у творчості В. Гюго, російських письменників Л. Толстого, Ф. Достоєвського, А. Чехова вона утвердилася як цінність.

Непросто складалася історія ціннісної ідеї «народ». Її відмінність від усіх названих вище полягає у тому, що вона перейшла зі

сфери «ідеальних» конструкцій в царину соціальної практики, а це заважає сприймати її суто естетично чи морально. В наш час філософи піддають сумніву її закоріненість в нашу ментальну основу, що спонукає розглядати її скоріше як ідеологему, а не як цінність. Античність і середні віки зовсім не знали такого ціннісного поняття; за періодів Відродження і бароко воно з'явилося лише як супутнє поняттю «державець» («Гамлет» В. Шекспіра, «Життя — це сон» Кальдерона). Поети періоду барокових конфесійних війн ототожнювали народ з небезпечною і непередбачуваною природною стихією. Такої думки дотримувалися і за доби Просвітництва. Тоді у філософському обігу було поширене поняття «людський рід». Романтики початку XIX ст. привернули увагу до цього поняття (казки Я. і В. Грімів, романи В. Скотта), але уже тоді його супроводжували і негативні конотації (консервативна «публіка», «філістерство» у Е. Т. А. Гофмана, Г. Гейне і аж до Ф. Ніцше). І лише за доби зрілого романтизму (твори В. Гюго і Т. Шевченка, живопис Е. Делакруа, музика Л. Бетховена і Г. Берліоза) і реалізму (Л. Толстой та ін.) воно набуло високого ціннісного значення.

Відомо, що зазначені вище цінності стали потужною рушійною силою в соціальних процесах наступного, XX ст. Сьогодні поняття «народ» активно витісняють поняттям «електорат», а його внутрішню рушійну енергію намагаються пояснити як дію «шизоїдних» і подібних механізмів. І все ж слід визнати, що мистецтво XIX–XX ст. чимало зробило, щоб виявити в цьому понятті високий ціннісний сенс. Тема народу надихала багатьох видатних митців.

XX ст. виявилось складним для духовних цінностей як ідеальних понять. Це була доба тоталітарних режимів і створення штучних, сурогатних «цінностей» («ідеологем»), за допомогою яких намагалися, а дехто й нині намагається утримувати маси в покорі. Можна сказати, що тоді настала доба «штучної» культури, яка свого часу викликала спротив Ф. Ніцше, Т. Манна, М. Горького, М. Гайдеггера, Ортега-і-Гассета та ін., доба занепаду «інстинктів народу». Сьогодні у кращому разі слід чекати збагачення цінностей від новітніх процесів глобалізації, тобто розширення відносин між західною і східною цивілізаціями. Посттоталітарна і постколоніальна думка, якщо не розгубить свою потенцію у рабському наслідуванні духовно виснаженої західної культури, може збагатити унікальним естетичним і філософським досвідом всю європейську і навіть світову культуру.

МАЙБУТНЄ КУЛЬТУРИ І ЦІННОСТІ. Ми вступили в добу нових цінностей. Чи збережуть в ній значення цінності попередніх епох? Безперечно, щось з того, що здавалося непохитним, відпаде, а щось із наших емпіричних уявлень по-новому згрупується, набуде статусу метафізичних величин і зрештою стане цінностями.

Чим же принципово новим збагатилося наше існування? Якщо коротко, то у людини з'явилося відчуття, що з моменту народження на Землі вона входить до цілком обласшованого світу.

Для пояснення скористаємося аналогією. Сучасний американець, який внаслідок випадковості загубився в океані за сотні миль від рідного берега, не має жодного сумніву, що його посилено шукають. У рятувальному плоту він знайде все необхідне для життя. Йому не доведеться пережити ні зустрічі з фатумом, ні з трагічною долею, ні з непередбачуваним результатом відчуження власної діяльності. Так само він дуже далекий від вияву героїчних почуттів, ревізії власних душевних сил, від психічного чи морального самопізнання, відкриття самотождності; він не зіткнеться з колізією вибору між суперечливими і однаково важливими мотивами... Він відчуває себе цілком комфортно і навіть може поремствувати, що в контейнері немає його улюблених сигарет, а газета позавчорашня. Його вряту-

ють точно в межах відведеного для цього часу, і він зможе сміливо з'їсти останню пачку галет і викурити останню сигарету...

Якщо захоче, він знайде за допомогою Інтернету нове місце роботи (правда, далекувато, в іншому місті), купить для поїздки нове авто (без проблем), за потреби зніме зручний котедж (також без проблем). Він буде проводити вік-енд разом зі своїми коханими дітьми і дружиною у власному будиночку, а в будні — дзвонюватися з дружиною, яка працює також в трьох-чотирьохстах милях від будинку, а про здоров'я, шкільні успіхи і пустощі дітей йому доповідатиме їхня нянька. Коли діти трохи підростуть, батьки усиновлять маленьку дитину, а то й двох, а для старших через інтернет підшукують підходящу школу і гувернера. Дуже швидко діти самі навчаться знаходити для себе через інтернет партнерів для спільних занять спортом, веселих відпочинків на природі, ставеих контактів. Вони зможуть повчитися кілька семестрів в різних університетах Європи і одержать сертифікат про вищу освіту на батьківщині...

Сучасна людина відчуває себе дедалі незалежнішою від схем влаштування власного життєвого шляху, що наперед визначаються культурними звичаями, соціальним ладом, національними традиціями, суспільною думкою, бажанням батьків. Загалом — повною мірою вона стає «громадянином світу» і вільною від опіки своєї держави. Але держава все-таки домоглася головного: **людина більше не бунтує. Вона усім задоволена.** Акуратно сплачує податки, хоча їй невідоме почуття морального обов'язку. Поважає чужий бізнес, хоча не знає, що таке повага до чужої індивідуальності. Звикла бути законослужняною і довіряти закону. Молода жінка в купальнику, заскочена нічю в безлюдній місцевості, може сміливо голосувати на щось — її підберуть і чемно довезуть до місця... В кожному іншому людина бачить або партнера, або конкурента, або клієнта (замовника). Те ж саме і у власних батьках, коли відселиться від них, і у власних дітях, коли вони виростуть і відселяться. Про існування прямих, щирих стосунків вона дізнається хіба що з літератури минулих епох.

Такий світ, в який ми вступили. Для того, аби вийшов твір мистецтва, потрібно, щоб у світі було щось «не так». Або щоб у душі людини було щось «не так». Щоб людині захотілося особисто, самій щось обстоювати, захищати. Щоб хотілося щось відкрити. В реальному світі, а не в Інтернеті.

А як же тоді з духовними цінностями? Точку зору обивателя на це дав з убивчою архілохівською іронією Ніцше:

Кабінет зарубіжної літератури... Яким він має бути, щоб нагадував не просто тематичне приміщення, а своєрідний клуб любителів художнього слова? З'ясувати це питання допоможуть чинні програми зарубіжної літератури, де визначається зміст навчального матеріалу, ставиться мета ви-

вчення предмета, вказуються шляхи її реалізації. Багато тут важить проблема, над якою працює вчитель. Вона теж значною мірою визначає характер оформлення кабінету.

Про що слід подбати передусім? Мабуть, про те, щоб у кабінеті було зручно, затишно — і нічого зайвого, щоб сюди заходили за бажанням, без принуки. Проводили б тут заняття, ігри. Щоб це був не просто кабінет, а кабі-

«І нехай пропадає! Принаймні імперія залишиться при нас!» [5]. *Невже Ніцше мав рацію, і тепер нашою головною «цінністю» стає незворушна постмодерністська байдужість і «марнота марнот»?*

Примітки

1. Докладніше на цю тему див. у роботах автора: Ш а л а г і н о в Б. Світова література і духовні цінності культури // Зарубіжна література в навч. закл. — 1996. — № 1. — С. 39—42; Німецька філософія ХХ ст. у наближенні до методики літератури // Вікно в світ. — К., 1999. — № 3. — С. 73—80; Данте, Шекспір, Вольтер, Гете, Толстой “панують над умами мільйонів людей, які за все своє життя не прочитали жодного рядка з їхніх творів” // Всесвітня література в середніх навч. закл. України. — 1999. — № 7. — С. 5—7 (передрук: т а м с а м о, 2006. — № 11. — С. 4—6); Вступ // Зарубіжна література: Від античності до першої половини ХІХ ст.: Підручн. для 9 кл. — К.: Вежа, 2002 (друге вид. — 2004). — С. 5—6; Познать мир и себя: О принципах отбора художественных произведений для школьного курса литературы // Русская словесность в школах Украины. — 2003. — № 3. — С. 2—4; Вступ // Зарубіжна література від античності до початку ХІХ сторіччя: Історико-естетичний нарис. — К.: ВД “КМ Академія”, 2004 (друге вид. — 2007). — С. 5—10. 2. Перкінс Д. Чи можлива історія літератури? — К.: ВД «КМ Академія», 2005. — С. 8—27. 3. Це можна, правда, обґрунтувати за допомогою соціологічної естетики Т.-В. Адорно, котра все ж більшою мірою належить соціології, ніж естетиці. Хід його міркувань такий: у нашому жахливому світі закономірніше виглядає жахливе мистецтво. 4. Див. роботи автора: Ш а л а г і н о в Б. На основі духовно-ціннісного підходу // Всесвітня література в середніх навч. закл. України. — 2000, № 7—8. — С. 32—35; Урок зарубіжної літератури: проблеми, досвід, перспективи (Доповідь на всеукраїнському семінарі методистів) // Всесвітня література в середніх навч. закл. України. — 2000. — № 12. — С. 2—5. 5. Слова з поезії давньогрецького поета Архілоха про власний щит (за грецьким звичаєм — символ доблесті), котрий йому довелося залишити на полі битви, рятуючи життя.

Борис Шалагін,
доктор філологічних наук,
Київ

ХУДОЖНІ СВИТИ – ПОРЯД. Не просто кабінет літератури, а кабінет-клуб

нет-клуб. Тому значення має все: від кольорової гами приміщення до розміщення стендів, меблів. Найменша дрібниця мусить працювати на урок, глибше сприйняття художніх творів.

Ще одна особливість сучасного кабінету: він повинен постійно змінювати свій вигляд, а рубрики на стендах оновлюватись. І це закономірно. Адже змінюються й учні, і сприйняття ними творів, і підходи до них. Тому кабінет має дивувати школярів, даючи їм нові імпульси для роздумів.

Учні нашої школи, члени літературного клубу, самі визначилися з назвою кабінету, склали свою програму діяльності та план роботи, спрямовані на формування творчого читача нетрадиційними формами і методами аналізу художнього тексту (за проблемою вчителя). На його базі працює актив любителів мистецтва слова. Найвні в кабінеті матеріали допомагають в організації діяльності як учителя, так і учня. Що ж це за матеріали?